

DOI: 10.46340/eppd.2020.7.6.16

Eduard Tatai

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0676-5058>

Mariupol State University, Ukraine

CIVIC ENGAGEMENT AS A POLITICAL PHENOMENON: SPECIFICATION OF THE DEFINITION

Едуард Татай

Маріупольський державний університет, Україна

ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ ЯК ПОЛІТИЧНЕ ЯВИЩЕ: УТОЧНЕННЯ ВИЗНАЧЕННЯ

The article is an attempt to create a unified definition of civic engagement as a political phenomenon. The article is divided into two components: the first one is the identification of essential features of the concept of civil society, the second one is the analysis of various definitions and attributes of civic engagement itself. The limits of political participation are also used to separate the concept of the civic engagement.

The author makes a conclusion that civic engagement is the legal activity and communication of citizens in order to identify and solve social problems, and to influence the adoption and implementation of government decisions, provided that these citizens are not representatives of the political elite, and their socio-political activities are not paid for.

Keywords: civic engagement, local understanding of civil society, qualitative understanding of civil society, attributes of civic engagement, political participation

Вступ.

До 1991 року Україна була частиною Радянського союзу, тобто суспільства, в якому була відсутня приватна власність, й унаслідок цього громадянське суспільство як сфера приватних інтересів громадян знаходилося у маргінальному стані. Активність громадян суворо контролювалась та спрямовувалась партійно-державними органами. Добровільна, ініціативна активність громадян по відношенню до владних органів іноді мала місце, але відбувалась вона в умовах монопольного ідеологічного виховання цих громадян. З отриманням незалежності, початком праці формально демократичних політичних інститутів та розвитком ринкової економіки розпочалось становлення громадянського суспільства й громадянської активності українців.

Після 2014 року громадянська активність опинилась у фокусі уваги не лише науковців, але й мас-медіа та, відповідно, пересічних громадян. Це пов'язане з активізацією громадських організацій, ініціатив та волонтерського руху в цей період, що у свою чергу є реакцією на зовнішню агресію та загрози територіальній цілісності, безпосередні негативні наслідки військових дій, соціально-економічні проблеми, що пов'язані з цим.

Постановка проблеми.

Суспільно-політична активність громадян України, особливо в період після 2014 року, достатньо активно висвітлюється вітчизняними вченими. Однак у науковому та суспільному дискурсі відсутнє одностайне розуміння такого явища як «громадянська активність». Думки вітчизняних науковців лише збігаються в тому, що до громадянської активності відноситься участь у громадських об'єднаннях, участь у протестному та волонтерському русі. Таким чином, уточнення визначення «громадянська активність» як політичного явища є актуальним та необхідним для подальшого розгляду її трансформації в умовах суспільно-політичної кризи на сході України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Усі публікації, що стосуються теми дослідження можливо розділити на дві великі групи. Першу групу складають дослідження, що безпосередньо спрямовані на вивчення громадянської активності

як явища. Такими є зокрема публікації таких вітчизняних науковців як Є. Ємельяненко, І. Букреєва, Л. Шангіна, М. Бабкіна, М. Остапенко, Н. Гедікова, О. Пікалова, О. Равчев, Т. Саврасова-В'юн та ін¹. Друга група – дослідження, що висвітлюють суспільно-політичні практики громадян, спрямовані на вирішення конкретних суспільних проблем. Відповідно, такі практики охоплюють напрямки громадянської активності повністю чи частково. Наприклад, українські науковці активно досліджують суспільно-політичні практики, спрямовані на вирішення актуальних для України соціальних проблем. Так, різноманітні аспекти волонтерства досліджують О. Ванюшина, Д. Горєлов та О. Корнієвський². Самоорганізацію громадян України в умовах, що виникли після 2014 року, досліджують О. Корнієвський та Н. Пеліванова, А. Руденко. Протестну активність громадян України досліджує І. Петрова³.

Задля уточнення визначення громадянської активності спочатку доцільно розглянути історію розробки та сучасні варіанти розуміння такого явища як «громадянське суспільство». На нашу думку це пов'язане з тим, що таке поняття як «громадянська активність» вже у назві містить ознаку «громадянський» та завжди спрямована на оточуюче суспільство, отже не може не бути важливою складовою громадянського суспільства. Наприклад, В. Яблонський, О. Балакірева, Т. Бондар, Д. Дмитрук, аналізуючи стан розвитку громадянського суспільства України після 2014 року, вказують, що «Громадянське суспільство зазвичай характеризується громадянською активністю⁴. М. Остапенко вважає, що громадянська активність є основою формування громадянського суспільства⁵. Таким чином, розгляд підходів до розуміння громадянського суспільства дозволяє визначити сутність та ознаки громадянської активності як політичної категорії.

У якості наступного кроку доцільно висвітлити те, як сучасні науковці використовують власне поняття «громадянська активність», як вони його визначають, чи які його риси вони описують. Погляди науковців також можна систематизувати у вигляді підходів до розуміння поняття «громадянська активність», при цьому кожен з підходів буде пропонувати певні істотні ознаки явища. Задля остаточного встановлення меж явища «громадянська активність», її визначення слід порівняти з іншими проявами політичної поведінки, зокрема з політичною участю, громадською активністю.

Підходи до визначення сутнісних характеристик громадянського суспільства залежать від особливостей напрямків і специфічних аспектів наукового пошуку дослідників. Так, С. Соляр

¹ Ємельяненко, Є.О. (2011). Діяльнісна природа громадянської активності. В.П. Бех (ред.) *Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства*. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 153-177, 156; Букреєва, І. (2013). Громадянська активність української студентської молоді: особливості виявлення та тенденції розвитку. *Соціологічні студії*, 3, 77-82, 78; Шангіна, Л. (2008). Громадянська активність середнього класу. Оцінка важливості громадянської активності. *Національна безпека і оборона, Центр Разумкова*, 7, 30-45; Бабкіна, М.І. (2014). Громадянська активність і соціальна взаємодія в структурі активної громадянської позиції особистості. Педагогіка, психологія і соціологія, 1 (17), 28-32, 30; Остапенко, М. (2011). Громадянська активність як основа формування громадянського суспільства. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*, 22, 135-143; Гедікова, Н.П. (2016). Обґрунтування сутності поняття «громадянська активність» у сучасному науковому дискурсі. *Сучасне суспільство*, 2 (12), 53-64, 59; Пікалова, О.В. (2020). Психологічні засади формування громадської активності та національної самосвідомості. <<https://cutt.ly/8f5Ms4M>>. (2020, вересень, 25); Равчев, О. (2020). *Громадська активність як засіб розвитку особистості* <<http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1178>>. (2020, вересень, 25); Саврасова-В'юн, Т. О. (2010). *Громадянська активність як психологічний феномен*. <http://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2010/10_2010/82.pdf> (2020, вересень, 25).

² Ванюшина, О.Ф. (2015). Волонтерський рух в Україні: еволюція, сучасний стан та статус. *Вісник Національного університету оборони України*, 1, 275-281; Горєлов, Д.М., Корнієвський О.А. (2015). *Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики*. Київ: НІСД, 36; Корнієвський, О.А., Пеліванова, Н.І. (2020). *Постмайданні практики самоорганізації громадян України у вирішенні питань місцевого значення*. НІСД <<http://old2.niss.gov.ua/articles/3095/>> (2020, вересень, 25).

³ Руденко, А.Ф. (2020). *Особливості громадської самоорганізації на підконтрольних Україні районах Донецької та Луганської областей*. <<http://old2.niss.gov.ua/articles/2876/>> (2020, вересень, 25); Руденко, А.Ф. (2020). *Соціальні мережі як ефективний засіб громадської самоорганізації в сучасній Україні* <<http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Rudenko-52ea7.pdf>> (2020, вересень, 25); Петрова, І. (2020). Реалізація права громадян на політичний протест в Україні у 2016 році. *HELSINKI* <<https://helsinki.org.ua/realizatsiya-prava-hromadyan-na-politychnyj-protest-v-ukrajini-u-2016-rotsi-i-petrova/>> (2020, вересень, 25).

⁴ Корнієвський, О.П. (ред.). (2017). *Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні*. Київ: НІСД, 56, 10.

⁵ Остапенко, М. (2011). Громадянська активність як основа формування громадянського суспільства. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*, 22, 135-143.

у дисертації «Правове регулювання статусу та діяльності інститутів громадянського суспільства (теоретико-правове дослідження)» та О. Вострова у дисертації «Концепція громадянського суспільства: філософське обґрунтування, історичні форми» класифікували підходи до розуміння громадянського суспільства іншими дослідниками¹. С. Соляр виокремлює наступні підходи до розуміння громадянського суспільства: «(1) широкий підхід, за яким громадянське суспільство розглядається як етап розвитку суспільства в цілому і включає в себе державу як один із його структурних елементів; (2) підхід, за яким громадянське суспільство визначається через протиставлення державі і охоплює всю сферу позадержавних відносин; (3) підхід, відповідно до якого основними сферами суспільного життя є публічна сфера (сфера реалізації загального суспільного інтересу, а тому – сфера функціонування публічної влади), економічна сфера (в якій відбувається реалізація суто економічних інтересів і розвиток якої є можливим як за умови наявності громадянського суспільства, так і в умовах його відсутності або слабкості), сімейна сфера і, нарешті, громадська сфера, тобто сфера вільної комунікації членів суспільства з метою реалізації певного спільного інтересу, сфера реалізації свободи; (4) підхід, прибічники якого закликають розглядати громадянське суспільство не лише тільки як сферу відносин, яка існує в межах національної держави, але й як більш глобальну сферу, сферу так званого глобального громадянського суспільства; (5) підхід, відповідно до якого громадянське суспільство становлять будь-які форми комунікації членів суспільства для реалізації певних спільних інтересів – громадських, політичних, економічних та інші»².

Український науковець О. Вострова вказує, що існує дві традиції розуміння громадянського суспільства: якісна, тобто як стан суспільства, та локальна, тобто як сфера особливих позадержавних відносин та структур³. Аналогічну думку висловлює Н. Колеснікова: одні автори розглядають громадянське суспільство як «цивілізовану», громадянську державу, в якій політично, економічно, соціально та юридично забезпечені основні права та свободи громадян. Інші автори розглядають громадянське суспільство як окрему суспільну сферу – позадержавні відносини, структури та інститути⁴. На нашу думку спостереження О. Вострової доволі вдале, поділ на якісне та локальне розуміння може використатися як найбільший загальний рівень класифікації поглядів на громадянське суспільство.

Прибічниками якісного розуміння громадянського суспільства можна назвати таких науковців як З. Голєнкова, В. Витюк, Ю. Гридчин, А. Черних, Л. Романенко, О. Габрієлян⁵.

Локальне розуміння громадянського суспільства може розглядатись у більш широкому та вузькому сенсах. Локальне розуміння у широкому сенсі базується на протиставленні громадянського суспільства та держави, відповідно громадянське суспільство охоплює всю сферу позадержавних відносин. На відміну від широкого розуміння, що поділяє суспільство на державну та позадержавну сфери, вузьке локальне розуміння виокремлює багато сфер суспільного життя. Громадянське суспільство при цьому не перетинається з іншими недержавними сферами. Так, О. Вострова цитує канадського філософа Ч. Тейлора, що висунув дві моделі розуміння громадянського суспільства: перша модель має витік в роботах Дж. Локка, її прибічники розуміють громадянське суспільство як етичну спільноту, що існує по природним законам до та поза політики (А. Фергюсон, А. Сміт, Т. Пейн). Друга модель вбачається у працях Ш. Монтеск'є та відповідно до неї громадянське суспільство розуміється як мережа незалежних асоціацій, що опосередковують відносини між громадянином та державою, захищають свободу індивіда від посягань влади у випадку необхідності⁶. Перша модель являє собою локальне розуміння громадянського суспільства у широкому сенсі, а друга модель – у вузькому.

¹ Вострова, О.И. (2007). Концепция гражданского общества: философское обоснование, исторические формы: автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата философских наук. Самара, 22.

² Соляр, С.П. (2014). Правове регулювання статусу та діяльності інститутів громадянського суспільства (теоретико-правове дослідження): автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата юридических наук. Харків, 15.

³ Вострова, О.И. (2007). Концепция гражданского общества: философское обоснование, исторические формы: автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата философских наук. Самара, 22.

⁴ Колесникова, Н.А. (2014). Институционализация гражданского общества в современной России: состояние, тенденции развития, взаимодействие с государством: автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата политических наук. Москва, 22, 15.

⁵ Крюков, О., Бельська, Т. (2011). Громадянське суспільство як суспільно-політичне явище. *Публічне управління: теорія та практика*, 3 (7), 79-85, 80.

⁶ Вострова, О. И. (2007). Концепция гражданского общества: философское обоснование, исторические формы: автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата философских наук. Самара, 15.

Прибічниками локального розуміння громадянського суспільства у широкому сенсі є Дж. Л. Коен і Е. Арато, Н. Нижник, В. Піча, О. Скрипнюк, Д. Ольшанський, В. Федоренко, В. Нікітін¹. Прикладом широкого локального розуміння є твердження В. Нікітіна: «Громадянське суспільство – це, насамперед, сукупність суспільних відносин, що відповідно до чинних норм права та традицій реалізуються членами суспільства самостійно без опосередкування з боку органів державної влади»². Український науковець В. Федоренко розуміє під громадянським суспільством самоорганізовану і саморегульовану сферу публічно-правових відносин у державі що передбачає контроль за органами державної влади³. Вдале визначення для широкого локального розуміння громадянських суспільства наводить С. Соляр: сфера «вільної комунікації учасників суспільних відносин, в основі якої перебувають не родинні зв'язки, а мета реалізації певних спільних інтересів – політичних, соціальних, економічних, культурних чи іншого характеру – поза інститутами публічної влади»⁴.

Прикладом локального розуміння громадянського суспільства у вузькому сенсі є погляди В. Безродної, яка розглядає громадянське суспільство як складний соціальний феномен, що характеризується наявністю автономних, рівноправних юридично індивідів та існуванням багатьох позадержавних суспільних асоціацій, що відбивають різні особисті інтереси людей і створюють умови для їх реалізації. Безродна підкреслює важливість відкритого характеру цих асоціацій, та їх вільного доступу у політичну сферу, важливість певного ступеню прихильності індивідів до спільних цінностей⁵. Найбільш повно вузьке локальне розуміння громадянського суспільства висвітлює відомий німецький соціолог Ю. Габермас. Він досліджує громадянське суспільство як сферу вільної комунікації громадян, що займає місце між особистістю та державою⁶. Ю. Габермас розуміє громадянське суспільство не як сукупність особистостей або організацій, але як обмін інформацією. За словами Габермаса, громадянське суспільство це «асоціації і рухи, які спонтанно виникають, кристалізуючись навколо комунікацій, навколо «дискурсивних дизайнів», навколо інституалізації розв'язуючих проблеми дискурсів»⁷. Цікаво, що Ю. Габермас відокремлював громадянське суспільство від «публічної сфери» – близьких до держави інститутів, які він вважав більш організованими: навчальні заклади, ЗМІ, близькі до держави громадські організації⁸.

Інститути громадянського суспільства порівняно з публічною сферою більш непрофесійні та розпорочені. При цьому Габермас вказував, що у політичному житті суспільства існує центр з одного боку, в якому переважно виробляються політичні рішення та реалізується влада, та периферія з іншого боку, яка надає центру підтримку та можливість діяти. Відносячи до центра власне державу, Ю. Габермас відносить громадянське суспільство до периферії політичного життя. Громадянське

¹ Крюков, О., Бельська, Т. (2011). Громадянське суспільство як суспільно-політичне явище. *Публічне управління: теорія та практика*, 3 (7), 80.

² Нікітін, В. В. (2003). Особливості формування громадянського суспільства в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*, 2 (16), 1, 69; Крюков, О., Бельська, Т. (2011). Громадянське суспільство як суспільно-політичне явище. *Публічне управління: теорія та практика*, 3 (7), 80.

³ Федоренко, В.Л. (2020). *Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормпроектні аспекти* <<https://cutt.ly/MgKnBiI>> (2020, вересень, 25);

Крюков, О., Бельська, Т. (2011). Громадянське суспільство як суспільно-політичне явище. *Публічне управління: теорія та практика*, 3 (7), 81

⁴ Соляр, С.П. (2014). Правове регулювання статусу та діяльності інститутів громадянського суспільства (теоретико-правове дослідження): *автореферат дисертації на соискание научной степени кандидата юридических наук*. Харків, 10.

⁵ Безродна, В.І. (2003). Особливості формування громадянського суспільства в процесі політичної модернізації України: *автореферат дисертації на соискание научной степени кандидата политических наук*. Одеса: Одеська національна юридична академія, 16; Крюков, О., Бельська, Т. (2011). Громадянське суспільство як суспільно-політичне явище. *Публічне управління: теорія та практика*, 3 (7), 81.

⁶ Колесникова, Н.А. (2014). *Институционализация гражданского общества в современной России: состояние, тенденции развития, взаимодействие с государством: автореферат дисертації на соискание научной степени кандидата политических наук*. Москва, 4.

⁷ Кулешов, О.В. (2015). Концепція громадянського суспільства Юргена Хабермаса: pro et contra. *Грані*, 5, 104; Habermas, J. (1996). *Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 631.

⁸ Кулешов, О.В. (2015). Концепція громадянського суспільства Юргена Хабермаса: pro et contra. *Грані*, 5, 103-109, 105; Habermas, J. (1996). *Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 355.

суспільство займає зовнішню частину периферії, в той час як внутрішню частину, що ближче до центра, займає публічна сфера. Головна роль громадянського суспільства – висловлювати потреби громадян. Публічна сфера фільтрує, синтезує та передає до центра інформацію від громадянського суспільства¹.

Український соціолог В. Степаненко, автор монографії «Громадянське суспільство: дискурси та практики» дослідив історію та сучасний стан вивчення концепту «громадянське суспільство» закордонними науковцями та стан втілення ідеалу громадянського суспільства в Українському суспільстві. Він припускає можливість існування різних окремих громадянських суспільств в різних державах та культурах, що відповідає якісному розумінню².

Більшість дослідників громадянського суспільства, незалежно від того, у широкому чи вузькому сенсі вони його розуміють, приділяють значну увагу певним цінностям, на яких ґрунтується громадянське суспільство. Це так звані «громадянські цінності»: взаємна ввічливість, повага особистої свободи, толерантність, здатність до компромісів без втрати гідності, самоповага, плюралізм, взаємодопомога, патріотизм та інші. Це підтверджують такі сучасні науковці як Дж. Грей, Н. Розенблум, Б. Барбер, В. Степаненко³. Мабуть один із самих відомих науковців, що доводив важливість громадянських цінностей є А. де Токвіль. Як вказує В. Степаненко, «... такі фундаментальні та нераціональні речі як громадянський етос, громадянські чесноти та цінності, що мають нормативно-регулятивне значення громадянської релігії або «звичок серця» у розуміння традиції А. де Токвіля та його послідовників, є принципово важливим для дієвого громадянського суспільства ... Токвіль започаткував вивчення в соціології таких специфічних і складно раціоналізованих феноменів, як традиції, політична культура та соціальний капітал суспільства»⁴.

Наявність багатьох аспектів та визначень є спільною рисою для таких політичних категорій як «громадянське суспільство» та «громадянська активність». Аналіз вжитку терміну «громадянська активність» ускладнюється тим, що він має дві складові, «громадянський» та «активність», і обидві складові мають по декілька аспектів (сторін) розуміння. Великий тлумачний словник сучасної української мови під редакцією В. Бусел дає такі визначення слову «активність»:

- енергійна діяльність, діяльна участь у чому-небудь;
- здатність до реакції, взаємодії з чим-небудь (спеціальний термін, що використовується у природничих науках)⁵.

Бачимо, що термін «енергійна діяльність» містить в собі власне діяльність та певну ознаку – енергійність, інтенсивність. З цього приводу український філософ Є. Ємельяненко влучно вказує, що розуміння громадянської активності як різновиду діяльності має суперечність. Ця суперечність полягає в тому, що діяльність виступає одночасно як зовнішня (фізична) і внутрішня (психічна) активність людини. Така активність регулюється усвідомленою метою⁶.

Відповідно, на нашу думку, в терміну «Громадянська активність» існує як мінімум два аспекти:

1. Атрибутивний аспект, відповідно до якого активність – це діяльність окремої людини чи групи людей, діяльна участь у чому-небудь. Коли мова йде про «громадянську активність» як особливий вид діяльності, то вона відрізняється від інших видів людської діяльності певними

¹ Кулешов, О.В. (2015). Концепція громадянського суспільства Юргена Хабермаса: pro et contra. *Грані*, 5, 103-109, 105, 104-106; Helmut, K., Toepler, S., List, R. (Eds.). (2010). *International Encyclopedia of Civil Society*. New York: Springer, 1686, 415; Habermas, J. (1996). *Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 371.

² Степаненко, В.П. (2015). *Громадянське суспільство: дискурси і практики*. Київ: Інститут соціології НАН України, 50.

³ Gray, J. (1993). *What Is Living in Liberalism? Post Liberalism: Studies in Political Thought*. London : Routledge, 1993, 264; Rosenblum, N. (1998). *Membership and Morals: the Personal Uses of Pluralism in America*. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 367; Barber, B. K. (1995). *The Search for Civil Society: Can We Restore the Middle Ground between and Markets?* *New Democrat, March-April*, 12-18; Степаненко, В.П. (2015). *Громадянське суспільство: дискурси і практики*. Київ: Інститут соціології НАН України, 420, 50, 46-48; Марчук, В. (2016). Концептуалізація громадянського суспільства: сучасний політологічний дискурс. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*, 10, 69-75, 74.

⁴ Степаненко, В.П. (2015). *Громадянське суспільство: дискурси і практики*. Київ: Інститут соціології НАН України, 48, 76.

⁵ Бусел, Т.В. (2004). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ: Ірпінь: Перун, 12-13.

⁶ Ємельяненко, Є.О. (2011). Діяльнісна природа громадянської активності. В.П. Бех (Ред.), *Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства*. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 16; Гедікова, Н.П. (2016). Обґрунтування сутності поняття «громадянська активність» у сучасному науковому дискурсі. *Сучасне суспільство*, 2 (12), 60.

атрибутами, наприклад, діяльність певних суб'єктів, з певного приводу чи з певною метою, діяльність що відбувається за певними правилами.

2. Порівняльний аспект, відповідно до якого активність – це синонім енергійності чи інтенсивності. Порівняльний аспект у свою чергу має два значення:

2.1. Порівняльний психологічний аспект – громадянська активність розуміється як характеристика окремої особистості. «Внутрішній світ» окремої людини може мати такі якості, що за певних умов спонукають її діяти як відповідальний громадянин. Про таку людину кажуть, що вона активна. Цей аспект також має спільні риси із другим розумінням активності – здатності реагувати. Найбільш повно розуміння громадянської активності у порівняльному психологічному аспекті розкриває В. Головенько. Він вказує, що громадянська активність – це внутрішнє прагнення до діяльності, отже вона передуює здійсненню суспільних функцій (широке тлумачення)¹.

Головенько вважає, що громадянська активність є первинною по відношенню до діяльності, тобто діяльність є формою прояву активності соціальних суб'єктів².

2.2. Порівняльний соціологічний аспект – громадянська активність на рівні груп людей чи усього суспільства передбачає не лише певні дії, але й певну ступінь їх інтенсивності, частоти, кількості. Порівняльний соціологічний аспект ми не будемо використовувати надалі, так як його зміст передає термін «рівень громадянської активності».

Науковці, що досліджуються в цій роботі, не використовують терміни «атрибутивний аспект» та «порівняльний аспект». Ці позначення використовуються в тексті лише для того, щоб спростити подальший аналіз наукової думки.

Поняття «громадянська активність» містить у собі не лише активність, але й ознаку цієї активності – «громадянський». Більш того, сама ознака «громадянська» також має два аспекти – політико-правовий та культурний. Так, українська авторка Н. Гедікова, посилаючись на монографію під загальною редакцією вітчизняного соціолога І. Нечитайло, вказує, що «поняття «громадянське» походить від терміну «громадянин»: це, по-перше, індивід, пов'язаний на політико-правовій основі з певною державою, що дозволяє йому мати взаємні права та обов'язки по відношенню до інших громадян і суспільства (держави); по-друге, це – соціальний тип особистості, який характеризується наявністю таких якостей, як законслухняність, вміння поєднувати особисті і громадські інтереси, патріотизм»³. Бачимо, що перше розуміння поняття «громадянин» містить посилання на певні політико-правові відносини, друге розуміння вказує на політико-культурні особливості людини.

На наш погляд, якщо зіставити атрибутивне та порівняльно-психологічне розуміння терміну «активність» послідовно з політико-правовим та культурним розумінням терміну «громадянський», у результаті можна класифікувати основні підходи до розуміння терміну «громадянська активність» наступним чином:

1. Відповідно до поєднання атрибутивного та культурного аспектів, громадянська активність – це така діяльність громадян, що базується та врегульована певними формальними (нормативними) та неформальними (культурними) принципами, а саме взаємна ввічливість, повага особистої свободи, толерантність, здатність до компромісів без втрати гідності, самоповага, плюралізм, взаємодопомога, законслухняність, патріотизм.

Визначення громадянської активності, що відповідає атрибутивному та культурному аспектам дає А. Макаренко. На його думку основою громадянської позиції особистості є вмотивованість дій та моральних вчинків, ціннісні орієнтації молоді. Громадянська активність проявляється лише у такій поведінці, в якій реалізуються суспільно важливі цінності, норми та еталони⁴.

¹ Гедікова, Н.П. (2016). Обґрунтування сутності поняття «громадянська активність» у сучасному науковому дискурсі. *Сучасне суспільство*, 2 (12), 53-64; Головенько, В.А. (2014). *Механізми формування громадянської активності в Україні. Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України*. Київ: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 180.

² Гедікова, Н.П. (2016). Обґрунтування сутності поняття «громадянська активність» у сучасному науковому дискурсі. *Сучасне суспільство*, 2 (12), 60.

³ Нечитайло, І.С. (ред.). (2014). *Гражданские позиции молодежи и студенчества в современной Украине (на примере Харьковского региона)*. Харьков: Издательство НУА, 172; Гедікова, Н.П. (2016). Обґрунтування сутності поняття «громадянська активність» у сучасному науковому дискурсі. *Сучасне суспільство*, 2 (12), 53-64, 45.

⁴ Саврасова-В'юн, Т.О. (2010). *Громадянська активність як психологічний феномен*

2. Відповідно до поєднання порівняльного психологічного та культурного аспектів громадянська активність – це наявність в окремій особистості певних культурних цінностей, що дозволяють їм взаємодіяти із оточуючим суспільством як «цивілізований» громадянин. Так, українська дослідниця І. Букреєва розглядає громадянську активність як систему ціннісних орієнтацій людини, «що відображає її свідомі дії спрямовані на втілення в життя всієї сукупності загальнолюдських, соціальних, політичних і громадянських цінностей, при розумному співвідношенні особистих та суспільних»¹. Є. Савельєва також вважає, що громадянська активність це добровільні ініціативи громадян, націлені на вирішення суспільних проблем, що базується на цінностях рівності, солідарності, справедливості².

3. Відповідно до поєднання порівняльного психологічного та політико-правового аспектів громадянська активність – це здатність окремої особистості ініціювати певні відносини, вплив по відношенню до держави громадянства (чи підданства), а також до територіальної громади (спільноти) свого проживання.

Прибічником такого розуміння є Л. Шангіна. Так, розглядаючи громадянську активність середнього класу, вона доходить висновку, що ця активність охоплює накопичення досвіду реальних соціально-значимих справ, досвіду участі у об'єднаннях громадян, участі в акціях, спрямованих на захист прав громадян та зміцнення правопорядку. Також Л. Шангіна вважає, що громадянська активність потребує наявності в громадянина певних рис – інтересу до громадської роботи, організаторські здібності, відповідальність, ініціативність, вимогливість до себе і готовність допомагати іншим³.

4. Відповідно до поєднання атрибутивного та політико-правового аспектів громадянська активність – це діяльність із реалізації прав та обов'язків громадянина по відношенню до держави громадянства (чи підданства), а також до територіальної громади (спільноти) свого проживання. Так, О. Пікалова, вважає, що громадянська активність – це знаряддя громадян країни, за допомогою якого вони впливають на політичні, економічні, соціальні процеси в країні. За допомогою громадянської активності створюються закони, розпорядження, змінюються або відхиляються правові акти⁴.

Український філософ, автор монографії «Діяльнісна природа громадянської активності» Є. Ємельяненко пропонує розглядати громадянську активність мінімум в двох вимірах: особистісний – як дії окремої людини, соціальний – суспільно-історична практика, діяльність, що охоплює усе суспільство⁵. На нашу думку Є. Ємельяненко розглядає громадянську активність в атрибутивному політико-правовому аспекті, він веде мову про певні дії, тобто дії з певними ознаками-атрибутами. Ці дії можна відстежити в окремої людини, а можна відстежити й сукупність дій багатьох людей, що складають собою суспільство.

Низка науковців вказує, що громадянська активність може розглядатися на двох рівнях одночасно – один з цих рівнів відповідає порівняльно-психологічному та політико-правовому аспектам, інший рівень – атрибутивному та політико-правовому аспектам. Так, на думку української дослідниці

<http://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2010/10_2010/82.pdf> (2020, вересень, 25); Макаренко, А.С. (1968). *Воспитание гражданина*. Москва: Просвещение, 373.

¹ Букреєва, І. (2013). Громадянська активність української студентської молоді: особливості виявлення та тенденції розвитку. *Соціологічні студії*, 3, 77-82, 78; Гедікова, Н.П. (2016). Обґрунтування сутності поняття «громадянська активність» у сучасному науковому дискурсі. *Сучасне суспільство*, 2 (12), 59.

² Савельєва, Е.А. (2015). *Гражданская активность в современной России: возможности концептуализации и эмпирического изучения: автореферат на соискание научной степени кандидата социологических наук*. Москва, 5.

³ Шангіна, Л. (2008). Громадянська активність середнього класу. Оцінка важливості громадянської активності. *Національна безпека і оборона, Центр Разумкова*, 7, 30-45; Саврасова-В'юн, Т.О. (2010). *Громадянська активність як психологічний феномен* <http://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2010/10_2010/82.pdf> (2020, вересень, 25).

⁴ Саврасова-В'юн, Т. О. (2010). *Громадянська активність як психологічний феномен*.

<http://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2010/10_2010/82.pdf> (2020, вересень, 25);

Пікалова, О. В. (2020). *Психологічні засади формування громадської активності та національної самосвідомості*. <<https://cutt.ly/8f5Ms4M>>. (2020, вересень, 25).

⁵ Ємельяненко, Є. О. (2011). *Діяльнісна природа громадянської активності*. В.П. Бех (Ред.), *Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства*. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 155; Гедікова, Н.П. (2016). Обґрунтування сутності поняття «громадянська активність» у сучасному науковому дискурсі. *Сучасне суспільство*, 2 (12), 59.

М. Остапенко громадянська активність має два рівні: внутрішній, що включає мотиви, потреби, настанови, переконання та цінності, та зовнішній – поведінковий рівень активності. За М. Остапенко громадянська активність – це специфічна характеристика особистості кожного громадянина (це визначення відповідає порівняльно-психологічному аспекту) та також є такою формою соціальної активності, що має на меті прийняття суспільно-політичних рішень та реалізацію своїх інтересів (очевидно, що в цьому випадку йдеться про тип соціальної активності, тобто діяльність)¹.

На нашу думку найбільш глибоке дослідження атрибутивного політико-правового аспекту громадянської активності здійснює М. Бабкіна. Вона не розглядає громадянську активність як внутрішню характеристику особистості. Замість цього М. Бабкіна відокремлює поняття «громадянська активність» (як діяльність з певними характеристиками) від іншого поняття – «активна громадянська позиція». М. Бабкіна надає містке і досить повне визначення активної громадянської позиції: «стійкий компонент внутрішньої структури особистості, що визначає вмотивовану спрямованість її діяльності та реалізацію особистісних цінностей, власних прав, свобод і обов'язків; як система ціннісних і соціальних орієнтацій, ставлень особистості до суспільства, держави, нації, до себе, як до громадянина»².

Саме активна громадянська позиція передуює громадянській активності. На думку М. Бабкіної існують певні критерії, що вказують на сформованість громадянської позиції. До них відносяться громадянські знання, громадянські якості та цінності, громадянська активність, соціальна взаємодія³. У свою чергу громадянська активність має наступні складові:

- реалізація здобутих громадянських знань у практичній діяльності;
- реалізація власних прав, свобод і обов'язків;
- здатність до самоактуалізації;
- вміння самостійно робити вибір і приймати рішення;
- вмотивована інформаційна діяльність (збирання, систематизація, аналіз, застосування інформації з метою вирішення певної проблеми)⁴.

На нашу думку М. Бабкіна дає найбільш ґрунтовне розуміння показників громадянської активності як діяльності окремої особистості. Також вона розробляє базу для атрибутивного розуміння громадянської активності – як діяльності, що характеризується певними ознаками, атрибутами. При цьому психологічні характеристики, що передують громадянській активності як діяльності, вона вміщує у поняття «громадянська позиція».

Для подальшого уточнення визначення поняття «громадянська активність» слід встановити, якими атрибутами її зазвичай характеризують науковці. Так, атрибутом громадянської активності може виступати предмет діяльності. Наприклад, Є. Савельєва відносить до громадянської активності такі види діяльності: політична активність, суспільний контроль (відстеження діяльності органів влади) та соціальна допомога (добровільна взаємодопомога у повсякденному житті людей)⁵. Протилежну думку висувують українські науковці О. Равчев та С. Чолій. Так, Равчев погоджується з Чолієм, на думку якого необхідно розмежовувати громадську активність (участь у неполітичних відносинах з іншими людьми та суспільством в цілому) та громадянську активність (реалізація контролю влади та відстоювання своїх прав). Отже О. Равчев та С. Чолій звужують громадянську активність лише до суспільного контролю⁶. Цікаво, що аргументацію для такого звуження атрибуту Равчев знаходить у певних «внутрішніх» характеристиках особистості: «Громадянська активність більшою мірою заснована на усвідомленні особистістю себе громадянином певної держави, як

¹ Остапенко, М. (2011). Громадянська активність як основа формування громадянського суспільства. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*, 22, 135-143.

² Бабкіна, М. І. (2014). Громадянська активність і соціальна взаємодія в структурі активної громадянської позиції особистості. *Педагогіка, психологія і соціологія*, 1 (17), 28-32, 30; Гедікова, Н. П. (2016); Обґрунтування сутності поняття «громадянська активність» у сучасному науковому дискурсі. *Сучасне суспільство*, 2 (12), 53-64, 61.

³ Бабкіна, М. І. (2014). Громадянська активність і соціальна взаємодія в структурі активної громадянської позиції особистості. *Педагогіка, психологія і соціологія*, 1 (17), 28-32, 31.

⁴ Там само.

⁵ Савельєва, Е. А. (2015). Гражданская активность в современной России: возможности концептуализации и эмпирического изучения: *автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата социологических наук*. Москва, 11.

⁶ Равчев, О. (2020). Громадська активність як засіб розвитку особистості. *Oldconf* <<http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1178>>. (2020, вересень, 25).

учасника правових відносин між ним та державою. Громадянська активність детермінується громадянськістю особистості, вона заснована на бажанні дотримуватись правил та законності існування в державі, та тісно пов'язана з правовою свідомістю»¹.

На думку О. Равчева громадянськість, правова свідомість, інші якості передують громадянській активності як зовнішній дії. Така позиція О. Равчева схожа на визначення М. Бабкіної. Різниця між думками цих науковців полягає в тому, що «громадянська позиція» за М. Бабкіною значно ширша, ніж громадянськість і правосвідомість за О. Равчевим, а складові громадянської активності за М. Бабкіною значно ширші, ніж контроль влади та відстоювання своїх прав за О. Равчевим. На нашу думку слід погодитися з Є. Савельєвою та виходити у цьому дослідженні з того, що важливими атрибутами громадянської активності є вирішення суспільних проблем, та вплив на політичні процеси, не звужуючи громадянську активність лише до суспільного контролю.

Вирішення суспільних питань та вплив на політичні рішення є важливим ознаками громадянської активності та водночас предметом політичної участі. Американський дослідник Г. Бреді розуміє під політичною участю дії звичайних громадян, спрямовані на те, щоб вплинути на певні політичні результати. Г. Бреді робить наголос на певних обов'язкових аспектах політичної участі:

- це відкриті дії, або дії які можна спостерігати, в яких люди беруть добровільну участь;
- суб'єктами політичної участі є громадяни, що не відносяться до політичної еліти або громадянських службовців (тобто Г. Бреді розрізняє політичну участь та політичне функціонування);
- завдання політичної участі – вплинути на людей, що мають владу, задля подальших суспільних змін².

Дж. Теорелл, М. Торкал, Дж. Монтеро виокремлюють 5 різновидів політичної участі:

- 1) електоральна участь;
- 2) споживацька участь, наприклад, благодійництво, бойкотування та політичне споживання, підписання петицій – підкреслюється роль громадян як критичних споживачів;
- 3) партійна активність, наприклад, членство у партії, волонтерство на користь партії, грошові пожертви на користь партії;
- 4) протестна активність, наприклад, демонстрації, страйки;
- 5) контактування, наприклад, контакти з організаціями, політиками чи громадянськими службовцями³.

Шведські науковці Й. Екман та Е. Амно розуміють політичну участь як дії громадян (що не відносяться до політичної еліти), спрямовані на отримання політичних результатів, вирішення соціальних проблем, а також зацікавленість, що виявляють громадяни до суспільних справ. Таке широке розуміння політичної участі є вдалим, так як дозволяє відокремити її (а також власне громадянську активність) від політичного функціонування та політичної неучасті.

Узагальнюючи різні підходи зарубіжних та вітчизняних науковців, на наш погляд, можна дати таке визначення громадянської активності – це легальна діяльність та комунікація громадян з метою виявлення та вирішення соціальних проблем, а також впливу на прийняття і реалізацію рішень органів влади, за умови, що ці громадяни не є представниками політичної еліти та не отримують оплату за суспільно-політичну діяльність. Цікаво, що схоже визначення робить М. Круглов, який відносить до громадянської активності вплив на органи влади, та іншу взаємодію між громадянами. Так, на його думку громадянська активність – це «групова або індивідуальна взаємодія індивідів з органами влади і між собою, що здійснюється в публічному просторі, для захисту власних, групових чи суспільно-значущих прав і інтересів»⁴.

¹ Там само.

² Ekman, J., Erik A. (2012). Political participation and civic engagement: towards a new typology. *Human Affairs*, 22 (3), 283-300;

Brady, H. (1999). Political Participation. J.P. Robinson, P.R. Shaver, L.S. Wrightsman (Eds.). *Measures of Political Attitudes*. San Diego: Academic Press, 737-801.

³ Ekman, J., Erik A. (2012). Political participation and civic engagement: towards a new typology. *Human Affairs*, 22 (3), 283-300;

Teorell, J., Torcal, M., Montero, J. R. (2007). Political Participation: Mapping the Terrain. In *Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Perspective*. London, New York: Routledge, 17, 334-357.

⁴Круглов, М.С. (2014). Современные формы гражданской активности в политическом процессе Российской Федерации: диссертация на соискание научной степени кандидата философских наук. Москва, 165.

Соціальна проблема розуміється відповідно до визначення Е. Рубінгтона та М. Вайнберга – ситуація, несумісна з цінностями значного числа громадян, які стверджують, що необхідно діяти з метою зміни цієї ситуації. Це визначення соціальної проблеми є вдалим та унаслідок цього поширеним, про що вказує дослідник основних характеристик соціальних проблем О. Кацьора¹. Під комунікацією розуміється цілеспрямований обмін соціально значущою для громадян інформацією та знаннями, відповідно до визначення українського бібліотекознавця та історика А. Ільганаєвої². Слід звернути увагу, що для позначення громадянської активності розуміється як комунікація громадян між собою, так і комунікація громадян з органами влади. Під владними рішеннями розуміються рішення органів державної влади та місцевого самоврядування, а також такі рішення партій, профспілок та інших організацій, що мають на меті підпорядкування дії громадян відповідно до намірів цих організацій. Отже, вивчення категоріального апарату, аналіз співвідношень основних категорій дослідження дає нам змогу визначити сутність явища громадянської активності.

References:

1. Yemelianenko, Ye.O. (2011). Diialnisna pryroda hromadianskoi aktyvnosti [Action-related nature of civic engagement]. V.P. Bekh (Red.), *Hromadski orhanizatsii u dyskursi demokratyzatsii suspilstva* [Public organizations and discourses of democratization of society]. Kyiv: NPU im. M.P. Drahomanova, 153-177. [in Ukrainian].
2. Bukrieva, I. (2013). Hromadianska aktyvnist ukrainskoi studentskoi molodi: osoblyvosti vyivlennia ta tendentsii rozvytku [Civic engagement of Ukrainian student youth: features of manifestation and tendencies of development]. *Sotsiologichni studii* [Sociological studies], 3, 77-82. [in Ukrainian].
3. Shanhina, L. (2008). Hromadianska aktyvnist serednoho klasu. Otsinka vazhlyvosti hromadianskoi aktyvnosti [Civil engagement of middle class. Assessing the importance of civil engagement]. *Natsionalna bezpeka i oborona, Tsentrazumkova* [National Security and Defense, Razumkov Center], 7, 30-45. [in Ukrainian].
4. Babkina, M.I. (2014). Hromadianska aktyvnist i sotsialna vzaiemodiiia v strukturii aktyvnoi hromadianskoi pozytsii osobystosti [Civil engagement and social interaction in the structure of active citizenship of the individual]. *Pedahohyka, psykholohyia y sotsiologhyia* [Pedagogy, psychology and sociology], 1 (17), 28-32. [in Ukrainian].
5. Ostapenko, M. (2011). Hromadianska aktyvnist yak osnova formuvannia hromadianskoho suspilstva [Civil engagement as the basis for the formation of civil society]. *Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei* [Contemporary Ukrainian politics: politicians and political scientists about it], 22, 135-143. [in Ukrainian].
6. Hedikova, N.P. (2016). Obgruntuvannia sutnosti poniattia «hromadianska aktyvnist» u suchasnomu naukovomu dyskursi [Substantiation of the essence of the concept “civil engagement” in modern scientific discourse]. *Suchasne suspilstvo* [Modern society], 2 (12), 53-64. [in Ukrainian].
7. Pikalova, O.V. (2020). *Psykholohichni zasady formuvannia hromadskoi aktyvnosti ta natsionalnoi samosvidomosti* [Psychological principles of formation of civil engagement and national self-consciousness]. <<https://cutt.ly/8f5Ms4M>>. (2020, September, 25). [in Ukrainian].
8. Ravchev, O. (2020). *Hromadska aktyvnist yak zasib rozvytku osobystosti* [Civil engagement as a means of personal development]. <<http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1178>>. (2020, September, 25). [in Ukrainian].
9. Savrasova-Viun, T.O. (2010). *Hromadianska aktyvnist yak psykholohichni fenomen* [Civil engagement as a psychological phenomenon]. [in English]. <http://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2010/10_2010/82.pdf> (2020, September, 25). [in Ukrainian].
10. Vaniushyna, O.F. (2015). Volonterskyi rukh v Ukraini: evoliutsiia, suchasnyi stan ta status [Volunteer movement in Ukraine: current state, evolution and status]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy* [Bulletin of the National University of Defense of Ukraine], 1, 275-281. [in Ukrainian].
11. Horielov, D.M., Korniiievskiy O.A. (2015). *Volonterskyi rukh: svitovyi dosvid ta ukrainski hromadianski praktyky* [Volunteer movement: world experience and Ukrainian civil practices]. Kyiv: NISD, 36. [in Ukrainian].
12. Korniiievskiy, O.A., Pelivanova, N.I. (2017). *Postmaidanni praktyky samoorhanizatsii hromadian Ukrainy u vyrishenni pytan mistsevoho znachennia* [Post-maidan practice of self-organization of citizens of Ukraine in addressing issues of local importance]. NISD. <<http://old2.niss.gov.ua/articles/3095/>> (2020, September, 25). [in Ukrainian].
13. Rudenko, A.F. (2020). *Osoblyvosti hromadskoi samoorhanizatsii na pidkontrolnykh Ukraini raionakh Donetskoi ta Luhanskoi oblasti* [Features of public self-organization in the regions of Donetsk and Luhansk oblasts, controlled by Ukraine]. <<http://old2.niss.gov.ua/articles/2876/>> (2020, September, 25). [in Ukrainian].

¹ Rubington, E. (1971). *The Study of Social Problems*. Oxford University Press, New York. 219; Кацьора, О. (2015). Основні характеристики соціальних проблем. *Нова парадигма*, 128, 197-207.

² Холод, О.М. (2013). Соціальні комунікації як поняття в науковій галузі «соціальні комунікації». *Психолінгвістика*, 12, 286-293; Ильганаева, В. А. (2009). Социальные коммуникации (теория, методология, деятельность): словарь-справочник. *Вісник Львівського університету. Серія: книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*, 9, 271-276.

14. Rudenko, A.F. (2019). *Sotsialni merezhi yak efektyvnyi zasib hromadskoi samoorganizatsii v suchasni Ukraini* [Social networks as an effective means of public self-organization in modern Ukraine] <http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Rudenko-52ea7.pdf> > (2020, September, 25). [in Ukrainian].
15. Petrova, I. (2017). *Realizatsiia prava hromadian na politychnyi protest v Ukraini u 2016 rotsi* [Realization of the right of citizens to political protest in Ukraine in 2016]. <<https://helsinki.org.ua/realizatsiya-prava-hromadyan-na-politychnyj-protest-v-ukrajini-u-2016-rotsi-i-petrova/>> (2020, September, 25). [in Ukrainian].
16. Kornievskiy, O.P. (ed.). (2017). *Pro stan rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini* [On the state of development of civil society in Ukraine]. Kyiv: NISD, 2017, 56/ [in Ukrainian].
17. Vostrova, O.I. (2007). *Koncepcija grazhdanskogo obshhestva: filosofskoe obosnovanie, istoricheskie formy* [The concept of civil society: philosophical rationale, historical forms]: *avtoreferat dissertatsii na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidata filosofskikh nauk* [abstract tesis for the degree of candidate of philosophical sciences]. Samara. [in Russian].
18. Soliar, S.P. (2014). *Pravove rehuliuвання statusu ta diialnosti instytutiv hromadianskoho suspilstva (teoretyko-pravove doslidzhennia)* [Legal regulation of the status and activities of civil society institutions (theoretical and legal research)] : *avtoreferat dissertatsii na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidata yuridicheskikh nauk* [abstract tesis for the degree of candidate of legal sciences]. Kharkiv. [in Ukrainian].
19. Kolesnikova, N.A. (2014). *Institucionalizacija grazhdanskogo obshhestva v sovremennoj Rossii: sostojanie, tendencii razvitija, vzaimodejstvie s gosudarstvom* [institutionalization of civil society in modern Russia: current state, development trends, interaction with the state]: *avtoreferat dissertatsii na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidata politicheskikh nauk* [abstract tesis for the degree of candidate of political sciences]. Moscow. [in Russian].
20. Kriukov, O., Bielska, T. (2011). *Hromadianske suspilstvo yak suspilno-politychne yavyshe* [Civil society as a socio-political phenomenon]. *Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka* [Public administration: theory and practice], 3 (7), 79-85. [in Ukrainian].
21. Nikitin, V.V. (2003). *Osoblyvosti formuvannia hromadianskoho suspilstva v Ukraini* [Specificities of the formation of civil society in Ukraine]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia* [Actual problems of public administration], 2 (16), 1, 67-74. [in Ukrainian].
22. Fedorenko, V.L. (2019). *Instytuty hromadianskoho suspilstva ta instytut hromadskykh orhanizatsii v Ukraini: teoretyko-metodolohichni ta normoproektni aspekty* [Civil society institutions and the institute of public organizations in Ukraine: theoretical-methodological and normative design aspect] <<https://cutt.ly/MgKnBiI>> (2020, September, 25). [in Ukrainian].
23. Bezrodna, V.I. (2003). *Osoblyvosti formuvannia hromadianskoho suspilstva v protsesi politychnoi modernizatsii Ukrainy* [Specificities of the formation of civil society in the process of political modernization of Ukraine]. (Avtoref. dys. kand. polit. nauk). Odeska natsionalna yurydychna akademiia, Odesa. [in Ukrainian].
24. Kulieshov, O.V. (2015). *Kontseptsiia hromadianskoho suspilstva Yurhena Khabermasa: pro et contra* [The concept of civil society of Jürgen Habermas: pro et contra]. *Hrani* [Facets], 5, 103-109. [in Ukrainian].
25. Habermas, J. (1996). *Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press. [in English].
26. Helmut, K., Toepler, S., List, R. (Eds.). (2010). *International Encyclopedia of Civil Society*. New York: Springer.
27. Stepanenko, V.P. (2015). *Hromadianske suspilstvo: dyskursy i praktyky* [Civil society: discourses and practices]. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
28. Gray, J. (1993). *What Is Living in Liberalism? Post Liberalism: Studies in Political Thought*. London : Routledge.
29. Rosenblum, N. (1998). *Membership and Morals: the Personal Uses of Pluralism in America*. Princeton, N. J.: Princeton University Press. [in English].
30. Barber, B. K. (1995). *The Search for Civil Society: Can We Restore the Middle Ground between and Markets?* *New Democrat, March-April*, 12-18. [in English].
31. Marchuk, V. (2016). *Kontseptualizatsiia hromadianskoho suspilstva: suchasnyi politolohichni dyskurs* [Conceptualization of civil society: the modern discourse of political science]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Politolohiia* [Bulletin of Prykarpattia University: Political Science], 10, 69-75. [in Ukrainian].
32. Busel, T. V. (2004). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv: Irpin: Perun. [in Ukrainian].
33. Holovenko, V. A. (2014). *Mekhanizmy formuvannia hromadianskoi aktyvnosti v Ukraini* [Mechanisms of formation of civil engagement in Ukraine]. *Tsinnisna skladova modernizatsiinykh protsesiv u suchasnomu sotsiumi Ukrainy* [Value component of modernization processes in modern society of Ukraine]. Kyiv: Instytut ekonomiky ta prohnozuvannia NAN Ukrainy, 176-207. [in Ukrainian].
34. Nechitajlo, I.S. (ed.). (2014). *Grazhdanskije pozicii molodezhi i studenchestva v sovremennoj Ukraine (na primere Harkovskogo regiona)* [civic positions of youth and students in modern Ukraine (on the example of the Kharkiv region)]. Harkiv: NUA, 172. [in Russian].
35. Makarenko, A.S. (1968). *Vospitanie grazhdanina* [Education of a citizen]. Moscow: Prosveshhenie. [in Russian].
36. Saveleva, E.A. (2015). *Grazhdanskaja aktivnost v sovremennoj Rossii: vozmozhnosti konceptualizatsii i jempiricheskogo izuchenija* [Civil engagement in modern Russia: opportunities for conceptualization and empirical

- study] : *avtoreferat dissertacii na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidata sociologiicheskikh nauk* [abstract tesis for the degree of candidate of social sciences]. Moscow. [in Russian].
37. Ekman, J., Erik A. (2012). Political participation and civic engagement: towards a new typology. *Human Affairs*, 22 (3), 283-300. [in English].
38. Brady, H. (1999). Political Participation. J.P. Robinson, P.R. Shaver, L.S. Wrightsman (Eds.). *Measures of Political Attitudes*. San Diego: Academic Press, 737-801. [in English].
39. Teorell, J., Torcal, M., Montero, J. R. (2007). Political Participation: Mapping the Terrain. In *Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Perspective*. London, New York: Routledge, 17, 334-357.
40. Kruglov, M.S. (2014). *Sovremennye formy grazhdanskoj aktivnosti v politicheskom processe Rossijskoj Federacii* [Modern forms of civil engagement in the political process of the Russian Federation]. <<http://www.dslib.net/polit-instituty/sovremennye-formy-grazhdanskoj-aktivnosti-v-politicheskom-processe-rossijskoj.html#5749721>> (2020, September, 25). [in Russian].
41. Rubington, E. (1971). *The Study of Social Problems*. Oxford University Press, New York. [in English].
42. Katsora, O. (2015). Osnovni kharakterystyky sotsialnykh problem [Main characteristics of social problems]. *Nova paradyhma* [A new paradigm], 128, 197-207. [in Ukrainian].
43. Kholod, O.M. (2013). Sotsialni komunikatsii yak poniattia v naukovii haluzi «sotsialni komunikatsii» [Social communications as a concept in the scientific field «social communications»]. *Psykholinhvistyka* [psycholinguistics], 12, 286-293. [in Ukrainian].
44. Ilganaeva, V.A. (2009). Socialnye kommunikacii (teorija, metodologija, dejatel'nost): slovar-spravochnik [Social communications (theory, methodology, activity): glossary]. *Visnik Lvivskogo universitetu. Serija: knigoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informacijni tehnologii* [Bulletin of Lviv University: a series of bibliography, library science and information technology], 9, 271-276, 296-297. [in Russian].